

LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
ISTORIJOS IR
TRADICIJOS
FENOMENAI:
TAUTŲ ATMINTIES
VIETOS

VU
1575

Vilniaus
universiteto
leidykla

LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
ISTORIJOS IR
TRADICIJOS
FENOMENAI:
TAUTŲ ATMINTIES
VIETOS

Vilniaus universiteto leidykla

VILNIUS

2013

UDK 947.45.02/.04
Li232

Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys (t. 9)

Leidinių sudarė:

Prof. Alfredas Bumblauskas (ats. redaktorius)

Doc. Grigorijus Potašenko

Lietuvių kalbos redaktorė

Gražina Indrišiūnienė

Recenzentai:

Prof. Alvydas Nikžentaitis (Lietuvos istorijos institutas)

Prof. Šarūnas Liekis (Vytauto Didžiojo universitetas)

Straipsnių rinkinys parengtas mokslo tyrimų projekto
„Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinys
ir modernūs tapatumai“ metu.

Projektą finansavo Lietuvos mokslo taryba,
sutarties Nr. VAT-19/2010.

Leidinyje apsvaistytas ir rekomenduotas spaudai
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto tarybos
(2013 m. gegužės 21 d., protokolas Nr. 4)

ISSN 1822-4016
ISBN 978-609-459-221-8

© Straipsnių autoriai, 2013
© Vilniaus universitetas, 2013

Redaktorių kolegija (Editorial Board)

Vyriausiasis redaktorius (Editor-in-Chief)

Prof. dr. *Alfредas Bumblauskas* – Vilniaus Universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Atsakingasis sekretorius (Executive Secretary)

Doc. dr. *Sigitas Jegelevičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Nariai (Editors):

Prof. dr. *Zenonas Butkus* – Vilniaus Universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Bogusław Dybaś* – Torunės Mikalojaus Koperniko Universitetas
Lenkijos mokslų akademijos tyrimų centras Vienoje
Nicolaus Copernicus University, Toruń / Scientific
Centre of the Polish Academy of Sciences in Vienna
(History 05 H)

Prof. habil. dr. *Sven Ekdahl* – Geteborgo Universitetas, Švedija (Istorija 05 H)
Göteborg University, Sweden (History 05 H)

Prof. dr. *Robert Frost* – Aberdino universitetas, Jungtinė Karalystė (Istorija 05 H)
University of Aberdeen, United Kingdom (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Edvardas Gudavičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Dr. *Magnus Ilmjärv* – Talino universitetas Estija (Istorija 05 H)
Tallinn University, Estonia (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Anatolij J. Ivanov* – Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas,
Rusija (Istorija 05 H)
Institute of Russian History, Russian Academy
of Sciences (History 05 H)

Dr. *Michail M. Krom* – Sankt Peterburgo Europos Universitetas, Rusija (Istorija 05 H)
European University at St. Petersburg, Russia (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Zenonas Norkus* – Vilniaus Universitetas (Sociologija 05 S)
Vilnius University (Sociology 05 S)

Prof. dr. *Rimvydas Petrauskas* – Vilniaus Universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Dr. *Darius Staliūnas* – Lietuvos istorijos institutas (Istorija 05 H)
Institute of Lithuanian History (History 05 H)

Doc. dr. *Gintautas Vėlius* – Vilniaus Universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Dokt. *Marius Ėmužis* – sekretorius, Vilniaus Universitetas
secretary, Vilnius University

Redakcijos adresas (Address):

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
(Vilnius University, Faculty of History)
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania
El. paštas (e-mail): janina.leoniene@if.vu.lt
<http://www.lis.lt>

TURINYS

Pratarmė 9

I LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTIJA – TAUTŲ ATMINTIES VIETA

Alfredas Bumblauskas. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija – tautų atminties vieta: nuo istoriografinio mandagumo prie Septynknygės idėjos 17

Ryšard Gaidis. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija kaip atminties vieta: Liudviko Abramovičiaus ir Juzefo Mackievičiaus atvejai 45

II LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS ISTORIJOS FENOMENAI IR KULTŪROS ĮVAIROVĖ

Sergejus Temčinas. Pirmoji Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje lietuviškai spausdinta (katalikiška) knyga: hipotetinis 1585 metų ar Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas? 61

Józef Maroszek. Wilno jako Slavia orthodoxa czy Slavia unita w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 r. 81

Дмитрий Ващук. Водле обычая права земскаго: некоторые аспекты правовой культуры украинской элиты Великого княжества Литовского в достатутный период 93

III KAZOKIJA KAIP LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS ATMINTIES VIETA

Игорь Марзалюк. Казаки в белорусской исторической традиции и коллективной памяти 109

Борис Черкас. Казачество Великого княжества Литовского (конец XV в. – 1569 гг.): социальный портрет 123

Валерий Степанков. Великое княжество Литовское в политическом сознании украинского казачества середины XVII в.: постановка проблемы 135

Miroslaw Nagielski. Wkład militarny Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie walk z powstaniem kozackim B. Chmielnickiego w 1648–1651 151

IV LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS TRADICIJA XIX–XXI AMŽIAUS PRADŽIOS ISTORINĖJE ATMINTYJE

Rimantas Miknys, Darius Staliūnas. Lenkų ir lietuvių konfliktas XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje: senų koncepcijų atgimimas 173

Leszek Zasztowt. „Zapomniane” Wielkie Księstwo Litewskie – kilka krytycznych uwag na temat przyczyn regresu pojęcia w historiografii polskiej XIX i XX wieku 185

Александр Смоленчук. Великое княжество Литовское и «Русь» в концепции краёвности Романа Скимунта (1868–1939) 197

Aurimas Švedas. Nepriklausomos Lietuvos kinematografas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorija. Kas būtų, jeigu?.. 209

V PROJEKTO IR KONFERENCIJOS ATGARSIAI

Leszek Zasztowt. Fenomeny dziejów i tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego: Miejsca pamięci narodów, międzynarodowa konferencja w Wilnie 15–16 listopada 2012 r. 229

Ryšard Gaidis. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo ir atminties aktualumas (konferenciją prisimenant) 239

Summaries 249

Tekstų autoriai 259

PRIEDAS (ŽR. ĮKLIJĄ)

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos fenomenai – moderniujų tautų atminties vietos (idėjų sąrašas)

WILNO JAKO SLAVIA
ORTHODOXA CZY SLAVIA
UNITA W DZIEJACH WIELKIEGO
KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
DO 1569 R. © *Józef Maroszek*

Wilno, tak jak inne miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej – WKL) nie było organizmem miejskim jednolitym. Osiedlanie się w nim mieszkańców różniących się religią, mową, a przede wszystkim prawem powodowało, że istniały w ówczesnych miastach litewskich, a również i w Wilnie, odrębne dzielnice – zamieszkałe przez Rusinów, katolików – Litwinów i Polaków, a także Tatarów, Karaimów, Niemców, Żydów. Urbanistyka Wilna stanowi niezwykle cenne źródło historyczne. W przeszłości część miasta podlegała jurysdykcji magistrackiej była względnie nieduża, a miasto właściwie tworzyło zespół jurydyk, niezależnych pod względem prawnym i funkcjonalnym.

Katolicy „z dzielnicy lackiej” jeszcze przed chrztem Litwy zamieszkiwali sąsiedztwo kościoła – św. Mikołaja, a także franciszkańskiego konwentu przy kościele NMP, a po 1387 r. północno-zachodnią część miasta. Istniał charakterystyczny dwudział na dzielnice zamieszkałe przez ortodoksów i katolików. Granica biegła wzdłuż głównego ciągu komunikacyjnego gościńcem rudnickim przez Rynek, ulicami Wielką i Zamkową do rezydencji monarchów. Był to paradny ciąg komunikacyjny, którym do miasta wjeżdżali królowie i dostojni goście. Na południowy wschód od tego ciągu usytuowane było Wilno „ruskie” z licznymi cerkwiami, na północny-zachód Wilno katolickie z licznymi kościołami. Tylko cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa na rogu Rynku i ul. Szklanej była odstępstwem od tej zasady.

Dzielnica „ruska” rozciągała się od ulicy Wielkiej, ciągnęła się do rzeki Wilenki i dalej poza nią, do dzielnicy miasta nazywanej Zarzeczem. Ciekawe, że w granicach tak zaznaczonego obszaru miasta „ruskiego” znajdowały się tereny podległe w XV–XVIII w. jedne prawu magdeburskiemu, drugie należące do metropolitów ruskich, ale i jeszcze inne podległe prawu ziemskiemu, na ostatnich zamieszkiwali wielcy panowie litewscy ruskiego pochodzenia i wschodniego wyznania – Ostrogscy, Hornostajowie, Chodkiewiczowie, Sapiehowie.

Podstawową kwestią sakralnego budownictwa cerkiewnego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego był obowiązujący (do 1511 r.) zakaz budowy nowych i remontu starych cerkwi. Prawo to miał ustanowić – według niektórych histo-

ryków – Kazimierz Jagiellończyk na życzenie swego syna świętego Kazimierza, według innych jeszcze król Władysław Jagiełło¹. Aleksander Jagiellończyk wyjaśniając teściowi Iwanowi III wielkiemu księciu moskiewskiemu, powody, dla których nie mógł zbudować na zamku wileńskim osobnej cerkwi dla królowej Heleny pisał: „Szto jestie goworili nam ot wielikago kniazia Iwana Wasilewicza abychmo doczeri jego, a naszej wielikoj knieginie postawili cerkow greckeskiego zakonu na pieriechodie, podle jej chorom – ino kniazi naszi i panowie wsia ziemia majut na to w prawach napisano, szto cerkwiej greckieskiego zakonu i bolsze nie pribawliat, ino nam tych praw priedkow naszich i otca naszogo, i naszich nie goditsia ruchati. A knieginie naszoj jeje miłosti cerkow greckieskiego zakonu w gorodie jest blisko. Koli jej miłosti wschocziet do cerkwi, i my jej w tom nie boronim.“ Cerkiew do której blisko było królowej – to katedralny sobór pw. Przczystej Bogorodzicy. Do niego zawitała 15 lutego 1495 r., w orszaku weselnym. W 1496 r. obdarzyła świątynię majątnością Żagary w pow. trockim. 24 stycznia 1513 r. gdy zmarła, ciało królowej pochowano w soborze, umieszczając nagrobną płytę brązową z napisem słowiańskim i trzema herbami: moskiewskim, litewskim i polskim.

Zakaz nie dotyczył całego miasta. Wyjątek stanowiła jurydyka metropolitów ruskich. Po 1387 r. Jagiełło i Witold dążyli do utworzenia odrębnej od Moskwy ortodoksyjnej litewskiej metropolii kościelnej, z katedrami w Wilnie, Kijowie i Nowogródku. Prawnie w 1416 lub 1419 r. książę Witold w Wilnie znaczną część miasta wydzielił jako jurydykę metropolitalną². Była analogiczną do powstałej 17 II 1387 r. jurydyki biskupów rzymskokatolickich³.

W jurydyce metropolitów ruskich zbudowano katedralny sobór Przczystej Bogarodzicy i funkcjonowało tam 11 innych cerkwi:

- św. Paraskewii (Piatnicka⁴),
- Zbawiciela (Spasa),
- św. Jana Ewangelisty (Iwanowska),
- św. Kosmy i Damiana (Kuzmodemianska),
- św. Katarzyny (Ekaterinska),
- Bożego Narodzenia (Roździestieńska),

¹ *Batjuškov P. N.* Belorussija i Litva, Petersburg 1890, s. 125; *Papée F.* Święty Kazimierz // *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go.* Ateneum Wileńskie, R. II, 1924, z. 5–6, s. 140–147.

² Metropolici powoływali się na dokument króla Władysława Jagiełły z 1419 r., i konfirmacje innych monarchów: Zygmunta I, Zygmunta Augusta, Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza // *AWAK*, t. XX, nr 291, s. 392. Datę 1416 podaje *Baliński M., Lipiński T.* *Starożytna Polska*, t. 4. Warszawa, 1886, s. 120.

³ *Zbiór Praw i Przywilejów Miastu stołecznemu Wielkiego Księstwa Litewskiego Wilnowi służących*, wyd. P. Dubiński. Wilno, 1788.

⁴ 27 VI 1560 r. król Zygmunt August zezwolił na odbudowę cerkwi Piatnickiej i nadanie jej nowego wezwania: Bogojawlenia Gospoda (Objawienia Pańskiego) // *AWAK*, t. XX, nr 30, s. 44.

- Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresieńska),
- św. Eliasza (Heliasza),
- Opieki Najświętszej Bogurodzicy (Pokrowska),
- św. Mikołaja biskupa i wyznawcy (Nikolska),
- św. Michała Archanioła (Michajłowska)

Po zniesieniu zakazu budowy nowych cerkwi, w 1514 r. hetman Konstanty Ostrogski wznosił w obrębie jurydyki metropolitalnej za zwycięstwo nad Moskalami pod Orszą, cerkiew pod wezwaniem Przeniesienie Relikwii św. Mikołaja (Pere-nesenska), a także poza jurydyką, w przysądzie magdeburskim drugie wotum – cerkiew monasterską św. Trójcy. Po 1532 podległe soborowi katedralnemu znajdujące się poza granicami jurydyki metropolitalnej powstały cerkiew św. Piotra i Pawła na Zarzeczcu oraz św. Jerzego na Rosie.

Jurydyka metropolitów ruskich w stolicy państwa posiadała od reszty miasta odrębność prawną (zwaną przysądem metropolitów), własny sąd, wójta, prowadzono dla niej odrębne akta i księgi. 6 VII 1530 r. król Zygmunt I, w odpowiedzi na skargę metropolity Józefa III, zakazał burmistrzom i rajcom wileńskim sądzić i pobierać podatki od mieszkańców przysądu metropolitalnego w Wilnie⁵. Ukonstytuowanie jej było to ważny krok, bo zrównywał w stolicy wyznawców greckiego obrządku z rzymskokatolicką jurydyką biskupią rzymskokatolicką, powstałą 17 II 1387 r.⁶

GRZEGORZ CAMBLAK, METROPOLITA

15 XI 1415 r. synod biskupów litewskiej części wschodniego Kościoła w Nowogródku obrał metropolitą Grzegorza Camblaka. Przebywający w Moskwie metropolita Focjusz ekskomunikował elekta, a potwierdzili ekskomunikę patriarchowie bizantyńscy – Eutymiusz i jego następcą Józef II. Camblak, wybitny teolog, reprezentował kierunek zdążający do zjednoczenia z Kościołem katolickim.

24 VIII 1417 r. Jagiełło i Witold w liście do soboru w Konstancji wyrażali nadzieję, że po powrocie do Kościoła katolickiego schizmatyków pozostających pod ich panowaniem wszyscy „Grecy” pójda za ich przykładem. Prosilili sobór, aby ich ruscy poddani nie musieli dokonywać powtórnego chrztu. Pragnęli w ten sposób stworzyć dobry klimat dla unii kościelnej.

W styczniu 1418 r. król wysłał na sobór w Konstancji liczną delegację, na czele z Grzegorzem Camblakiem. Ten zwrócił w Konstancji uwagę odprawiając msze w

⁵ AWAK, t. XX, nr 8, s. 18–19.

⁶ Maroszek J. Ulice Wilna w XIV–XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. XLVII 1999, nr 1–2, s. 163–186.

obrządku wschodnim. Poprosił papieża Marcina V by mógł przedstawić poglądy na unię kościelną. Unia miała być według niego przyjęta przez zwołanie soboru, na którym kompetentni eksperci rozpatrzyliby dzielące Kościoły różnice. Audjencja u papieża miała miejsce 24 II 1418 r., w tydzień po przyjeździe na sobór. Mowa Camblaka przetłumaczona na łacinę wyrażała gotowość do unii kościelnej. Działalność całkowicie zgodnie z inicjatywami Jagiełły i Witolda. Po spektakularnej audjencji metropolity kijowskiego nie nastąpiły żadne dalsze negocjacje. Przedstawiciele Zakonu Krzyżackiego usiłowali zdyskredytować oświadczenia Jagiełły, a zwłaszcza Witolda. Wytknęli, że misja Camblaka nie powiodła się.

Po powrocie z Konstancji Camblak zniknął, być może usuwając się do jakiegoś klasztoru. Zmarł w 1420 r., bo sierpniu tego roku, podróżujący przez Nowogródek, wysłannik cesarza Zygmunta Luksemburskiego spotkał się tam z wielkim księciem litewskim i z metropolitą Focjuszem, tym samym, który w 1415 r. w Nowogródku został złożony z urzędu przez synod.

W kwietniu 1460 r. sejm w Brześciu uznał Grzegorza za metropolitę. Spośród 9 sufraganii, tylko biskupstwo brjańskie podporządkowało się schizmatyckiemu biskupowi Jonaszowi. Władza Grzegorza rozciągała się jedynie na terytorium WKL. Kościelne granice odrębnych prowincji metropolitalnej Kijowa pokrywały się z politycznymi granicami państwa Jagiellonów. Plan podziału niewątpliwie był powzięty z inspiracji kardynała Izydora, zrealizowany przez papieża Kaliksta III i Piusa II, przyjęty przez króla Kazimierza Jagiellończyka. Miało to podstawowe znaczenie dla dziejów WKL. Kazimierz Jagiellończyk uważał, że Grzegorz powinien być uznany przez patriarchę konstantynopolitańskiego. Jednak w 1466 r. patriarcha Szymon z Trebizondy odrzucił kwestię uznania metropolity Grzegorza. Spełnił ją jego następca Dionizy I około 1470 r.

Jurydyka metropolitalna w Wilnie od 1596 r. była w rękach unitów. Konstytucja sejmu 1601 r. pozostała w Wilnie jedynie 3 jurydyki: zamkową, biskupią i magdeburską. Inne przysady w tym metropolitalna winny być zniesione⁷. W 1668 r. wybuchł spór pomiędzy magistratem a metropolitą Gabrielem Kolendą, który ustanowił wójta dla swej jurydyki. Trwał w latach 1668–1672.

W czasie pożarów 1557, 1610, 1651 i moskiewszczyzny (1655–1660) uległa niemal całkowitemu zniszczeniu zabudowa. Proces porzucanie przez szlachtę WKL wyznania ortodoksyjnego na rzecz kalwinizmu musiał spowodować, że cerkwie unickie w XVII nie znajdowały bogatych dobroczyńców, ulegały ruinie i zapomnieniu. Tereny cerkiewne – cmentarze, zabudowywano głównie domami rzemieślników i uboższych mieszkańców miasta. Na obszarze jurydyki zbudowano najstarszy zbór kalwiński. Popi z cerkwi Michałowskiej, Woskresieńskiej i Nikol-

⁷ AWAK, t. XX, nr 291, s. 391.

skiej (którzy byli mianowani na te stanowiska przez Rusinów z rady miejskiej (a nie przez metropolitę) samowolnie bez wiedzy metropolity oddawali domy cerkiewne w zastaw za pewne sumy pieniędzy⁸.

W 1643 r. dyzunicy upominali się o cerkwie Św. Jerzego, św. Jana, Zmartwychwstania.⁹ W 1651 r. spłonął sobór¹⁰.

W 1495 r. przywiozła do Wilna z Moskwy Helena Iwanówna obraz Odigitrii. 5 marca 1653 r., jeszcze przed wojną z carem Aleksym Michałowiczem obraz został wraz z klejnotami i srebrem cerkwi sobornej Przczystej Bogarodzicy. Wówczas również srebra z cerkwi Perenesńskiej, Woskresenskiej, św. Piotra i Pawła, św. Jerzego, Sobornej i Spaskiej został oddany na przechowanie bazylianom do ich cerkwi św. Trójcy¹¹.

Po wielkiej epidemii 18 XI 1532 r. król zezwolił na budowę cerkwi Juriewskiej na Rosie i świętych Piotra i Pawła na Zarzeczcu.¹²

Zniszczenia potopu moskiewskiego sprawiły, że jurydyka metropolitalna uległa dużym przeobrażeniom. Ks. Gabriel Kolenda, administrator metropolii pisał: „względem stałej, z dopuszczenia bożego Wielkiego Księstwa Litewskiego od wiarołomnego nieprzyjaciela Moskwicina, wielkiej w mieście tutejszym wileńskim przez zgorzenie wielu domów ruiny...”

BERNARDYNI

Przy samej granicy miasta „ruskiego” powstał konwent bernardynów. Król Kazimierz Jagiellończyk prosił papieża o uprzywilejowanie i udzielenie łask podnosząc przykładowe życie tychże braci i gorliwe głoszenie słowa bożego na Litwie i Rusi wśród heretyków i schizmatyków. Papież zezwolił królowi na tę fundację 23 lipca 1468 r. 30 września 1469 r. monarcha nadawał bernardynom obszerny plac i pomoc materialną przy budowie kościoła pw. świętych Franciszka i Bernarda. Był to jeden z 5 domów bernardynów) w Wielkim Księstwie Litewskim¹³. Misja wschodnia bernardynów miała na celu nawracanie na katolicyzm prawosławnych

⁸ AWAK, t. XX, nr 22, s. 34.

⁹ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrata*, t. III. Rzym, 1863, s. 400.

¹⁰ AWAK, t. XX, nr 274, s. 358–359.

¹¹ 5 marca 1653 srebra z cerkwi Perenesńskiej, Woskresenskiej, św. Piotra i Pawła, św. Jerzego, sobornej i przy niej Spaskiej Eustachy Kamiński, protopop i namiestnik metropolity, przekazał Zachariaszowi Ilgowskiemu, archimandrycie monasteru św. Trójcy. Dwa pomniki cerkwi św. Trójcy w Wilnie // *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet Nowy Drugu*, t. 24. Wilno, 1843, s. 115.

¹² AWAK, t. XX, nr 9, s. 19.

¹³ 4 kwietnia 1471 r. marszałek hospodarski Stanisław Szandziwojowicz fundował bernardynów w Kownie.

Rusinów i Wołochów, jeszcze nie schryistianizowanych Litwinów i Tatarów-muzułmanów. Papieże Sykstusa IV i Innocentego VIII nadali bernardynom rozległe przywileje, takie jakie ten zakon posiadał w Ziemi Świętej i Bośni¹⁴.

Wileński klasztor bernardynów znajdował się na zewnątrz murów obronnych miasta, gdyż w obrębie murów nie znaleziono miejsca na fundację, ale przy trakcie połockim wiodącym z zamku wielkksiążęcego przez most na Wilence na Zarze-cze oraz soboru Przczystej Bogarodzicy w jurydyce metropolitalnej.

ŚWIĘTA ANNA

Obok konwentu bernardynów w latach 1501–1502 zbudowano kościół św. Anny¹⁵. Oddzielały początkowo od zabudowań bernardyńskich mury obronne wznoszone od 1503 r.¹⁶, później mury je zburzono, w związku z poszerzeniem miasta o przedmieście, na którym znajdował się klasztor bernardyński. Budowniczym obu kościołów, św. Anny i bernardyńskiego był Michał Enkinger, stąd duże podobieństwo stylu obu świątyń. Kościół św. Anny jakkolwiek usytuowany obok bernardyńskiego zespołu początkowo nie był własnością tego zgromadzenia. Nastąpiło to dopiero w r. 1581, gdy królowa Anna Jagiellonka oddała tę świątynię bernardynom.

Fundatorem kościoła św. Anny był wielki książę Aleksander Jagiellończyk, a jego pierwotnym przeznaczeniem była siedziba konfraterni św. Anny. Kult tej świętej propagowali bernardyni we wszystkich swych kościołach. Papież Aleksander VI w bulli z 22 maja 1501 r. adresowanej do bernardynów wileńskich nadając odpusty nie wspomina jednak o bractwie św. Anny, widocznie działało ono poza tym klasztorem¹⁷.

Właśnie tędy w latach 1495–1513 r. podążała na nabożeństwa do cerkwi sobornej królowa Helena. Wystrój gotycki św. Anny, szczególnie zachodniej elewacji kościoła był niewątpliwie zamierzonym efektem mającym wzbudzić podziw. Dekoracja architektoniczna fasady i wolnostojącej obok współczesnej kościołowi dzwonnicy jest bardzo piękna, a wileński kościół św. Anny uważa się za jedno z największych osiągnięć gotyku¹⁸. Zwraca uwagę wyeksponowanie w szczycie bu-

¹⁴ *Wyczawski H. E.* Marian (Jan) z Jeziora // *Polski słownik biograficzny*, t. 20, s. 11–12.

¹⁵ *Drėma V.* Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais. Vilnius, 1991.

¹⁶ *Łowmiański H.* Sfałszowany opis obwarowania m. Wilna // *Ateneum Wileńskie*. 1925, nr 9, s. 82–94; *Homolicki M.* O planach Wilna jakim było w XVI wieku // *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*, t. 24, 1843, s. 77.

¹⁷ *Klasztory bernardyńskie w Polsce...*, s. 433–439.

¹⁸ Por. opinie na ten temat zgromadzone przez *Jaroszewskiego T. S.* Echa wileńskiego kościoła św. Anny między Wartą a Bugiem XIX–XX w. Urok starej legendy // *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Materiały I Międzynarodowej Konferencji*, t. I. Białystok, 1992, s. 79–104.

dowli dekoracji z łuku kokosznikowego, tak charakterystycznego w moskiewskim budownictwie cerkiewnym tych czasów. Wyraźne nastawienie na ogląd elewacji głównej sprawiło, że budowniczy skrzywił oś wynikającą z zasady orientowania świątyni i dziś odgięcie to jest dobrze widoczne na planie całego pobernardyńskiego założenia. Świątynia św. Anny widocznie była jednym z elementów programu misyjnego realizowanego w czasie rządów Aleksandra Jagiellończyka na Litwie przez samego władcę, bernardynów, metropolitę ruskiego Józefa Bułharynowicza i wileńskiego biskupa łacińskiego Wojciecha Tabora.

Ponadto zwraca uwagę fakt, że w Wilnie funkcjonował od 1392 r. inny kościół pod takim samym wezwaniem – św. Anny, usytuowany na obszarze Zamku Wileńskiego (drugie wezwanie – św. Barbary)¹⁹. Identyczność wezwań jest tak symptomatyczna, że zmusza do zastanowienia się dlaczego dwukrotnie w tym samym mieście użyto tego samego wezwania. Nasuwa się wniosek, że ustawiony w sąsiedztwie kompleksu bernardyńskiego kościół św. Anny, przy ulicy z Zamku do soboru mógł być planowany nie jako świątynia nastawiona na obsługę wiernych łacinników, ale na greckich braci w wierze²⁰.

W 1506 r. gdy Tatarzy zniszczyli Mińsk, Słuck i Nowogródek znaleźli się w odległości zaledwie 60 km od Wilna. Przystąpiono wówczas do poprawy umocnień miejskich, remontowano je także nad Wilejką, a kiedy wbijano palisady sobór zatrzęsł się, zawaliła się główna kopuła świątyni i zarysowały ściany – zwłaszcza wschodnia i południowa. Zrujnowanej katedry Aleksander Jagiellończyk nie pozwolił odbudować. Dopiero 19 czerwca 1511 r. na skutek prośby K. I. Ostrogskiego król Zygmunt I zezwolił na odbudowę, co zrealizowano wznosząc po środku wielką kopułę i 4 narożne baszty. Historyk prawosławny Batiuszko określił styl nowo odbudowanego soboru jako gotycko-bizantyński²¹. Może więc królowa Helena zamiast do soboru Preczystej miała uczęszczać do świątyni św. Anny?

Nagromadzenie obok siebie kościołów w Wilnie związanych z akcją misyjną wśród ortodoksyjnych Rusinów nie kończy się na sąsiedztwie kościołów św. Bernardyna ze Sieny i św. Anny. Obok. Na Zarzeczcu od 1495 r. funkcjonowało żeńskie zgromadzenie sióstr bernardynek, którego cele i zadania były takie same jak konwentu męskiego. (Przez pewien czas istniało przejście gankami ponad Wilen-

¹⁹ Wobec czego istnieje wielkie pomieszanie faktów z dziejów obu świątyni. Np. *Kurczewski J.* Biskupstwo wileńskie. Wilno, 1912, s. 164–165, połączył w jedno informacje o kościele św. Anny na Zamku z wiadomością o kościele św. Anny usytuowanym obok zespołu bernardyńskiego. Zagadkę ostatecznie rozwikłał *Śledziwski P.* Kościół św. Anny – św. Barbary intra muros castri vilnensis // *Ateneum Wileńskie*, t. IX, 1934, s. 1–32.

²⁰ *Kitkauskas N.* Vilniaus pilys: statyba ir architektura. Vilnius, 1989, s. 175–179; *Kozakiewiczowa H.* Z działalności budowlanej Zygmunta Augusta (kościół św. Anny – św. Barbary na Dolnym Zamku Wileńskim) // *Biuletyn Historii Sztuki*, 1968, nr 4, s. 436–443; *Śledziwski P.* op. cit., s. 1–32.

²¹ *Batiuškov P. N.* op. cit., s. 125.

ką do kościoła i męskiego klasztoru bernardynów). W końcu XVI w. bernardynki zarzeczne musiały chodzić przez most na Wilence.

Lew Sapieha w latach 1594–1596 ufundował kościół św. Michała i drugi w Wilnie klasztor sióstr bernardynek. Również na granicy jurydyki metropolitalnej.²²

W 1867 r. dokonano przebudowy układu urbanistycznego w rejonie kościoła Św. Anny i cerkwi sobornej. A. H. Kirkor w swoim „Przewodniku historycznym po Wilnie i okolicy” wspominał: „Zajazd do soboru od ulicy Wielkiej był wąski i niedogodny. Dlatego otworzono nową ulicę od strony Placu Katedralnego, zbito starożytny młyn Królewskim zwany, zasypiano kanał pod Ogrodem Botanicznym i ulicę przeprowadzono przez Ogród Bernardyński mimo frontu kościoła św. Anny, zbito dzwonnice bernardyńską, folwark zakonnic świętomichalskich oraz kilka domów między soborem a mostem, tak, że dziś sobór stoi na dużym placu i ma obszerny zajazd. Brzeg granitem wyłożono”²³.

Również rozpowszechnienie gotyku w cerkiewnej architekturze sakralnej na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (Supraśl, Murowanka czyli Mały Możejków, Synkowicze) było związane bez wątpienia z działaniami podjętymi przez Aleksandra Jagiellończyka na przełomie XV i XVI wieku, zbliżenia do siebie obu konfesji. O ile za życia tego władcy przestrzegano zasady nie wznoszenia i nie odbudowywania wcześniej istniejących, a ulegających zniszczeniom i dewastacji cerkwi, o tyle w czasie rządów Zygmunta I odstąpiono od tego. Odbudowa zawalonego soboru metropolitalnego w Wilnie pw. Preczystej Bogorodzicy jest tego wymownym przykładem. Podobnie postąpiono w przypadku cerkwi pw. św. Borysa i Gleba w Nowogródku. Cerkiew tę wznoszono z fundacji K. Ostrońskiego, zwycięzcy spod Orszy²⁴ w latach 1514–1517. Na zewnątrz świątynia otrzymała dekoracyjne laskowanie formujące łuki ostre, a wewnątrz sklepienie gwiazdziste. Cztery filary ustawione wewnątrz świątyni pewnie pierwotnie dźwigały latarnię z kopułą²⁵.

PRZYSĄD MAGDEBURSKI

22 III 1387 r. Jagiełło lokował Wilno na prawie magdeburskim, które nie objęło całości społeczeństwa miejskiego. W 1431 r. książę Zygmunt Kiejstutowicz wstępując na tron potwierdził Jagiełłowe nadanie prawa magdeburskiego, dodając, że ma

²² Klasztory bernardyńskie w Polsce..., s. 556–560; *Hendel Z.* Kościół św. Michała w Wilnie. Kraków, 1906.

²³ *Kirkor A. H.* Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach. Wilno, 1880, s. 191.

²⁴ Ostroński ofiarował cerkwi wieś Bykowicze.

²⁵ *Kaczorowski B.* Nowogródek. Historia i zabytki. Warszawa, 1992, s. 30; Atlas pamjatnikov architektury i memorjalnych kompleksov Beloruss, red. V. A. Čanturja. Minsk, 1988, s. 7–8, 26–27.

służyć zarówno katolikom, jak i wyznawcom religii greckiej. Przywilej wystawił w dwóch językach – łacińskim i ruskim.

6 IX 1503 r. Aleksander Jagiellończyk zarządził obmurowanie miasta i założenie nie więcej jak 5 bram²⁶. Dwie z bram – Wileńska i Trocka komunikowały część miasta zamieszkałą przez katolików, dwie inne bramy: Spaska i Miednicka (Ostra) część zamieszkałą przez ortodoksów. Piąta brama Rudnicka, w akcie określona tylko jako „w gorod”, była usytuowana na gościńcu rudnickim, na głównej osi komunikacyjnej miasta²⁷, rozdzielającej obie różne wyznaniowo i etnicznie części Wilna. Obwarowanie to, wprowadzone w 1503 r. dotyczyło jedynie jurydyki magistrackiej.

Ostateczne ustalenie zastosowanie prawa magdeburskiego nastąpiło w ordynacji z 1536 r. Rada miejska miała być złożona z 24 rajców, 12 spośród obrządku łacińskiego i 12 obrządku greckiego. Podobny parytet dotyczył burmistrzów.

Zastanawia nazwa bramy – Ostra. Najczęstszym tłumaczeniem jest etymologia od nazwy części miasta „Ostry Koniec”. W 1514 r. odbył się tryumfalny wjazd króla Zygmunta I i hetmana Konstantyna Ostrogskiego do Wilna, po zwycięskiej bitwie orszańskiej. Najpewniej odbył się przez tę bramę, wiodącą do tradycyjnie ruskiej części, która odtąd może zyskała wówczas swą nazwę – na pamiątkę zwycięskiego wodza²⁸. Później w XVII w., aż po czasy nam współczesne brama Miednicka (Ostra) a nie Rudnicka stanowi ceremonialny główny trakt komunikacyjny miasta.

To Ostrogskiemu przypisywano też zmianę w polityce wyznaniowej władcy. 19 VI 1511 r. na sejmie w Brześciu Litewskim Konstanty Ostrogski uzyskał przywilej na odbudowę cerkwi sobornej. 2 VII 1511 r. na tymże sejmie, na prośbę metropolity Józefa Sołtana i wszystkich władcyków ruskich, a także hetmana Ostrogskiego, król zatwierdził wszystkie prawa Cerkwi ortodoksyjnej wedle ustawy zasadniczej tzw. Nomokanonu. 4 VII 1522 r. Ostrogski uposażył dwie kaplice cerkwi sobornej. 30 XI 1514 r. Zygmunt I dał K. I. Ostrogskiemu, jako zwycięzcy spod Orszy prawo wymurowania na tym samym miejscu na pagórku miasta, i które idą do bramy na Gościńcu Miednickim, gdzie była cerkiew stara wespół z monastylem pod tymże tytułem św. Trójcy nabożeństwa greckiego z drzewa zbudowana. Przywilej ten książę otrzymał od króla wskutek wielkich nalegań dla dopełnienia ślubu, jaki uczynił tuż przed rozprawą z Moskalami na polu Kropiwna nazwanym, iż gdy pobije nieprzyjaciela, wystawi jak stwierdzono w dokumencie: dwie cerkwie w mieście Wileńskim z kamienia albo cegły z samych fundamentów: jedną w cześć

²⁶ AN Wilno, f. 1, nr 44; Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miasta: Wilna, Kowna, Trok, etc., cz. 1. Wilno, 1843, nr 14, s. 18–20.

²⁷ Łowmiańska M. Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. Wilno, 1929, s. 37.

²⁸ J. Pisonis Transylvani, Schedia [Viennae 1553], k. 100–102.

świętej i nierozdzielnej Trójcy, drugą na cześć św. Mikołaja, którego Wielkim nazywają. Cerkiew św. Mikołaja miała stanąć „w pośród miasta”²⁹.

Jakub Pison, wysłannik papieski, przejeżdżający w czasie tryumfalnego wjazdu donosił papieżowi Leonowi X, że Wilno to schizmatyckie miasto, pyszniące się bogatymi w złoto, srebro i drogie kamienie, od niedawna budowanymi z kamieni i to kosztownie, dotąd były one tylko drewniane i nieozdobne. Just Ludwik Decjusz, na krótko przed bitwą pod Orszą przebywał w Wilnie, pisał o Rusinach, że nabożeństwa swoje odprawiali zawsze w drewnianych świątyniach i ściśle tego przestrzegano, „*lecz teraz za naszych czasów przeważyla sprawa ruska za orędownictwem niewielu i już wielkim kosztem budują się świątynie z kamienia na zarwierdzenie sekty. Sam je widziałem w Wilnie*”. Zygmunt Hertberstein, który w Wilnie był w 1526 r. zauważył, że daleko więcej jest cerkwi ruskich, aniżeli kościołów katolickich³⁰.

Po zawarciu unii brzeskiej centrum życia religijnego prawosławnych stanowiła cerkiew i monaster św. Ducha, od 1611 r. jedyna placówka prawosławna w mieście.

Przełamanie dawnej tradycji podziału Wilna nastąpiło w 1604, gdy jezuita przy Rynku wzniesli monumentalną świątynię św. Kazimierza wraz z kolegium, karmelici bosci w 1622 r. kościół św. Teresy ze swym klasztorem, a w 1674 r. na miejscu cerkwi świętych Kosmy i Damiana kościół i klasztor augustianów Matki Boskiej Pocieszenia.

²⁹ Ks. Fijatek J. Opisy Wilna... // Ateneum Wileńskie. R. II, 1924, nr 5, s. 140–158.

³⁰ Ks. Fijatek J. Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go // Atheneum Wileńskie. R. II, 1924, s. 140–158.